

MISCELLANEA

Катерина МІХЕЄНКО

кандидатка архітектури,
старша викладачка кафедри теорії,
історії архітектури та синтезу мистецтв,
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
(Київ, Україна), mikheyenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1707-9598>

З історії храмобудування Київської Русі

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.214>

УДК: 94+726](47+57)«652»

Анотація. Метою статті є реконструкція історичного процесу формування й розвитку стовпоподібних храмів Київської Русі – від часу зародження перших відомих вертикально орієнтованих композицій до 1240 р., коли на землях, розорених монгольською навалою, розвиток мурованого храмобудування припинився. В дослідженні використано історико-хронологічний, порівняльно-історичний, структурно-функціональний, порівняльно-типологічний методи. **Наукова новизна.** Вперше історія розвитку стовпоподібних храмів Русі розглядається як тягла традиція від періоду поліцентричного зародження перших вертикально орієнтованих композицій до 1240 р., коли їх будівництво було штучно перерване. На основі розгляду найкраще збережених стовпоподібних храмів виділено сукупність ознак, які характеризують їх об'ємно-просторову побудову, конструктивні вирішення та композиції фасадів. З урахуванням хронології появи й розповсюдження в архітектурі Київської Русі виділених ознак уперше запропоновано періодизацію розвитку стовпоподібних храмів. **Висновки.** Стовпоподібний храм слід уважати другою після закомарного оригінальною давньоруською архітектурною традицією, що розвинулася на основі трансплантованих візантійських форм. Розвиток цієї традиції поділяється на кілька етапів: 1) спорадична поява у храмах різних культурних центрів окремих її ознак; 2) початкові пошуки засобів побудови вертикальних композицій; 3) цілеспрямований пошук естетичної моделі стовпоподібних храмів; 4) формування та стандартизація міжрегіонального типу стовпоподібних храмів; 5) розповсюдження стовпоподібних храмів міжрегіонального типу.

Ключові слова: Київська Русь, архітектура, храмобудування, композиція, стовпоподібний храм.

Традицію храмобудування Київської Русі започаткували, згідно з літописом, візантійські майстри, запрошені князем Володимиром для будівництва першої в Києві мурованої Десятинної церкви (989–996 рр., майже повністю зруйнована військом хана Батия в 1240 р., нині відома за матеріалами археології). А в XI ст. у Києві та інших культурних центрах Русі на основі трансплантованих візантійських форм почали будувати храми, які ввійшли до скарбниці світової архітектури не як провінційне відгалуження візантійського зодчества, а як оригінальна киеворуська архітектурна

школа. Важливим є й загальноісторичне значення цієї школи, оскільки характер розповсюдження різних технологічних прийомів будівництва та варіантів архітектурних форм, що свідчать про міграцію артілей будівничих, дають підстави для висновків про взаємовідносини між князівськими династіями різних земель і регіонів. В цьому відношенні архітектура може бути історичним джерелом, часом таким же важливим і не менш об'єктивним, ніж письмові документи.

При визначенні відмінностей давньоруського храмобудування порівняно з візантійським, найчастіше згадується багатокупольність (Ю.Асеев, М.Брунов, О.Комеч, Г.Логвин, Н.Логвин, Г.Штендер). Про закомарний храм ідеться значно рідше, хоча, за визначенням О.Комеча, закомарні храми були одним із перших нововведень давньоруської архітектурної традиції¹. Усі фасади таких храмів завершувалися закомарами, які або відповідали торцям циліндричних склепінь перекриття, або примикали до бокових схилів склепінь, імітуючи їх торці – форма, невідома візантійській архітектурі. Остаточо сформувавшись на початку XII ст. в Києві, закомарний храм розповсюдився по всій території Давньої Русі, утворивши кілька регіональних варіантів, які при збереженні головної типологічної ознаки – закомарного завершення відрізняються один від одного варіаціями об'ємно-просторової побудови, оформленням фасадів, мурувальною технікою та матеріалами. Такі відмінності дають підстави виділити кілька локальних варіантів закомарних храмів: новгородський першої чверті XII ст. (з псковським різновидом), староладозький, владими́ро-суздальський². Окрім перерахованих локальних варіантів, які за межами регіонів свого формування не поширювалися, існував і міжрегіональний варіант закомарного храму, що сформувався у Чернігові в першій чверті XII ст., а потім розповсюдився на теренах практично всіх південно-західних земель Русі. Композиційно міжрегіональний варіант закомарного храму близько повторює Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (1108–1113 рр.), який слід уважати першим остаточно сформованим закомарним храмом. Він характеризується горизонтально орієнтованим об'ємом з розташуванням п'ят закомар усіх прясел на одному рівні. Статика об'єму такого храму підкреслювалася горизонтальними ярусами вікон та ніш, а також декоративним фризом на рівні хорів³. Чернігівським закомарним храмам притаманні ті самі композиційні риси, але, на відміну від київських храмів, які в XI – на початку XII ст. будувалися в мішаній техніці *opus mixtum* з утопленим рядом, чернігівські храми змуровані лише з плінфи рівношаровою технікою. Вони характеризуються також романською декорацією фасадів та застосуванням деяких романських конструктивних елементів, зокрема хрестових склепінь. Надалі така мурувальна техніка й романські декоративні та конструктивні елементи стали типовими для всіх територій розповсюдження міжрегіонального варіанту закомарного храму⁴.

Окрім характерних для XII ст. закомарних храмів І.Хозеров, а згодом М.Брунов у 1920-х рр. звернули увагу на два храми середини та другої половини XII ст.

¹ Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – Москва, 1987. – С.283–285.

² Імовірно, існував ще один регіональний варіант у Галицькій землі, проте всі пам'ятки відомі тільки за археологічними розкопками (церква Пантелеймона в Галичі, кінець XII ст., збережена на половину висоти, скоріш усього, не відноситься до закомарного типу).

³ Першим закомарним храмом, про який збереглися відомості, вважається Успенський собор Печерського монастиря в Києві (1073–1087 рр.) (див.: Холостенко М.В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – К., 1975. – С.107–170; Його ж. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С.131–165).

⁴ Про міжрегіональний тип закомарного храму та його локальні варіанти див. докл.: Міхненко К.М. Закомарний храм XII ст.: Регіональні традиції // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип.27. – К., 2018. – С.33–43.

незвичних композиційних вирішень. Це Спаська церква Євфросинієвого монастиря в Полоцьку та церква Архангела Михаїла у Смоленську⁵. Щоправда, пропорції Спаської церкви такі ж видовжені, як і у закомарних храмів міжрегіонального варіанту, але її специфічною рисою є підвищена центральна частина, а також незвична декорація основи барабана купола. А Михайлівська церква має вертикальну орієнтацію об'єму пірамідальної форми з розвиненим постаментом барабана глави і трилопатевої завершення фасадів. Достатніх підстав для виділення цих двох храмів у самостійний тип на той час не було, тому І.Хозеров уважав особливості обох храмів локальними рисами, притаманними західним руським регіонам (Полоцьк, Смоленськ, Вітебськ)⁶. А на думку М.Брунова, ці храми були ранніми прикладами переосмислення візантійської хрестово-купольної системи під впливом народної дерев'яної архітектури і в контексті розвитку російської архітектури XVI–XVII ст. він розглядав їх як одну з проміжних ланок між Софією Київською (поява місцевих давньоруських рис, виявлених у пірамідальності загальної композиції) і храмом Василя Блаженного в Москві. Згідно з його концепцією, першою ланкою були Спаська церква Євфросинієва монастиря в Полоцьку та церква Архангела Михаїла у Смоленську, а наступною – храми Москви XIV–XV ст.: собор Різдва Богородиці Саввино-Сторожевського монастиря, Успенський у Звенигороді, Троїцький Троїце-Сергієвої лаври⁷. Подібні думки висловлював і М.Воронін, який уважав полоцьку Спаську церкву Євфросинієва монастиря і смоленську церкву Архангела Михаїла витоком російського національного зодчества XVI–XVII ст. Водночас він припускав, що процес формування стовпоподібних храмів розпочався значно раніше, ще з собору Бориса та Гліба у Вишгороді. Цей храм належав до складного хрестово-купольного типу з центричним розташуванням купола, який початково завалився, що, на думку М.Вороніна, могло свідчити про його нетрадиційну форму⁸. М.Воронін, як і М.Брунов, уважав, що витoki такого рішення йдуть від народної дерев'яної архітектури, але перша спроба переробки композиції хрестово-купольного храму у вишгородському соборі Бориса та Гліба була невдалою⁹. Серед храмів XII ст. М.Воронін додатково виділив церкви Бельчицького монастиря в Полоцьку, які також могли мати пірамідальну композицію або підвищене завершення центральної частини. З них він особливо звертав увагу на Борисоглібську церкву, стосовно якої припустив, що її прототипом міг бути Борисоглібський собор у Вишгороді, у свою чергу, Борисоглібська церква Бельчицького монастиря могла стати прототипом Спаської церкви Євфросинієвого монастиря¹⁰. Відтак М.Воронін розширив групу давньоруських храмів, які тією чи іншою мірою могли відрізнитися від варіантів закомарного храму. Залучаючи іконні зображення Троїцького собору у Пскові (зведений у 1190-х рр.), він висловив думку, що прогресивний напрямок в архітектурі Давньої Русі, який ішов від Вишгорода, через Полоцьк і Смоленськ, отримав подальший розвиток у Пскові, а трохи пізніше у Владимиро-Суздальській землі (собор Різдва Богородиці у Суздалі, Георгіївський

⁵ Брунов Н.И. Извлечение из предварительного отчёта о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 г. – Москва, 1926. – 8 с.; Хозеров И.М. К исследованию конструкции Спасского храма в Полоцке. – Смоленск, 1928. – 21 с.

⁶ Хозеров И.М. К исследованию конструкции Спасского храма в Полоцке. – С.14, 21.

⁷ Брунов Н.И. К вопросу о самостоятельных чертах русской архитектуры X–XII вв. // Русская архитектура: Доклады, прочитанные в связи с декадником по русской архитектуре в Москве в апреле 1939 г. – Москва, 1940. – С.108, 121–126.

⁸ Воронин Н.Н. У истоков русского национального зодчества // Архитектура СССР. – 1944. – №5. – С.34.

⁹ Там же. – С.35.

¹⁰ Там же. – С.35. У 1920-х рр. М.Брунов та І.Хозеров розглядали Борисоглібську церкву Бельчицького монастиря як прототип Спаської церкви Євфросинієва монастиря (див.: Хозеров И.М. К исследованию конструкции Спасского храма в Полоцке. – С.12, 16; Брунов Н.И. Извлечение из предварительного отчёта... – С.6).

собор в Юр'єві-Польському)¹¹. М.Воронін також припустив, що у Троїцькому соборі у Пскові (1190-ті рр.) після перебудов 1365–1367 рр. (майстер Кирило) було вперше застосовано конструкцію ступінчасто-підвищених попружних арок, яка зробила постамент під главою більш легким і конструктивно виправданим. Таким чином, на його думку, майстер Кирило у XIV ст. дав зразок будівлі, в якій декоративна композиція баштоподібного верху гармонійно поєднується з конструктивною системою і виражає вертикальний підйом внутрішнього простору¹². Щодо Спаської церкви Євфросинієвого монастиря в Полоцьку і церкви Архангела Михаїла у Смоленську, то як М.Брунов, так і М.Воронін трактували їх композиційними варіаціями закомарного храму XII ст. з відмінними завершеннями, зумовленими переробкою візантійської хрестово-купольної системи, вважаючи, що самостійний тип стовпоподібних храмів формується лише в післямонгольський період у Московській Русі¹³.

Однак таку концепцію було спростовано даними, отриманими П.Барановським у процесі консервації в 1943–1945 рр. П'ятницької церкви у Чернігові, зруйнованої авіабомбою. Під час дослідження її залишків з'ясувалося, що під нашаруваннями XVII–XVIII ст. збереглася будівля рубежу XII–XIII ст., яка являє невеликий чотиристовпний храм без виділеного нартекса, центричний у плані зі стовпами квадратної зі зрізаними кутами форми, а також із трилопатевиими завершеннями всіх чотирьох фасадів¹⁴. Але найголовнішим відкриттям була збережена в П'ятницькій церкві підвищено-попружна арка¹⁵, аналогічна тим, які до цього були відомі лише у московській архітектурі XV ст. Це відкриття спростувало гіпотези, згідно яких така конструкція попружних арок вперше виникла або у Пскові у другій половині XIV ст. (М.Воронін)¹⁶, або в Московській Русі на початку XV ст. (М.Брунов)¹⁷. Відтак з'явилися вагомі підстави по-новому інтерпретувати і Спаську церкву Євфросинієвого монастиря в Полоцьку, і церкву Архангела Михаїла у Смоленську, що, як з'ясувалося, мають композиційну схожість зі щойно виявленою П'ятницькою церквою кінця XII – початку XIII ст.

Тож після досліджень П'ятницької церкви виникла нова концепція розвитку в домонгольський період особливого типу храмів, принципово відмінного від закомарних. Це були стовпоподібні храми кількох композиційних варіантів із застосуванням особливих засобів підкреслення вертикальної орієнтації їхніх об'ємів. Уперше таку концепцію на початку 1950-х рр. сформулював М.Воронін¹⁸, доповнивши свою статтю 1944 р.¹⁹ матеріалами дослідження П'ятницької церкви у Чернігові. У ній він назвав стовпоподібні храми з трилопатевиим завершенням фасадів «новим стилем» і зробив принциповий висновок, що цей стиль був не регіональним, а «загальноруським»²⁰. Утім, як і в попередній статті, він пов'язував витоки баштоподібної композиції мурованих храмів із дерев'яним зодчеством, зокрема з фортифікаційними

¹¹ Воронин Н.Н. У истоков русского... – С.36.

¹² Там же. – С.37.

¹³ Там же. – С.32–37; Брунов Н.И. К вопросу о самостоятельных чертах... – С.121–126.

¹⁴ Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – Москва; Ленинград, 1948. – С.13–34.

¹⁵ Там же. – С.20.

¹⁶ Воронин Н.Н. У истоков русского... – С.37.

¹⁷ Брунов Н.И. Извлечение из предварительного отчёта... – С.7; Его же. К вопросу о самостоятельных чертах... – С.126.

¹⁸ Воронин Н.Н. «Слово о полку Игореве» и русское искусство XII–XIII вв. // Слово о полку Игореве. – Москва; Ленинград, 1950. – С.320–351; Его же. У истоков русского национального зодчества (Из истории зодчества периода феодальной раздробленности XI–XV вв.) // Ежегодник Института истории искусств 1952: Живопись. Архитектура. – Москва, 1952. – С.257–316.

¹⁹ Воронин Н.Н. У истоков русского... – С.32–37.

²⁰ Воронин Н.Н. «Слово о полку Игореве»... – С.338–339.

баштами й теремами²¹, вважаючи стовпоподібні храми XII ст., у тому числі П'ятницьку церкву, «зародковим» етапом у процесі формування російської національної архітектури XVI–XVII ст. (шатрові храми)²².

Після появи остаточної версії цієї концепції²³ П'ятницька церква стала своєрідною моделлю стовпоподібних храмів домонгольського періоду²⁴. Її об'ємно-просторові характеристики з трилопатовими завершеннями фасадів і ступінчато-підвищеними попружними арками, а також декоративні елементи, що підкреслюють вертикальну орієнтацію, зокрема складнопрофільовані лопатки на фасадах, зробилися ідентифікаторами, які давали можливість віднести до цього ж стовпоподібного типу відомі раніше, але фрагментарно збережені храми. Такі, як, наприклад, церква Василя в Овручі, П'ятницька в Новгороді, Георгіївський собор в Юр'єві-Польському. Це значно розширило географію стовпоподібних храмів, тим більше, що в період із кінця 1940-х до початку 1970-х рр. у результаті археологічних розкопок у Києві, Новгороді-Сіверському, Путивлі та інших містах було відкрито досить багато храмів, які за ознаками плану були подібними до чернігівської П'ятницької церкви.

Першу типологію композиційних варіантів стовпоподібних храмів на початку 1970-х рр. запропонував Ю.Асєєв. Проаналізувавши залишки стовпоподібних храмів у Київській, Чернігівській і Сіверській землях, він розподілив їх на дві групи. В одну з них увійшли храми з підвищеними попружними арками без притворів і галерей (Овруч, Білгород, Київ, Чернігів), у другу – храми з притворами (Новгород-Сіверський, Путивль) або галереями (Вщиж), що забезпечують ступінчасте наростання мас до центру, але без конструктивного підвищення попружних арок²⁵. Для обох варіантів стовпоподібних храмів були характерні, за визначенням Ю.Асєєва, центричні основні об'єми і трилопатові завершення фасадів, які змінили закомарні завершення попереднього періоду, а також широко розставлені підкупольні стовпи²⁶. Але Ю.Асєєв розглядав лише храми південних регіонів, тому його типологія стовпоподібних храмів має локальний характер. Окрім того, він аналізував пам'ятки тільки кінця XII – першої третини XIII ст., не торкаючись етапів формування таких храмів.

Ширша картина еволюції архітектури кінця XII – першої третини XIII ст. в її зв'язку з попередніми етапами розвитку була окреслена у той же період П.Раппопортом²⁷. Згідно з його концепцією, новий тип стовпоподібних храмів, що на рубежі XII–XIII ст. розповсюдився на території більшості земель Давньої Русі, сформувався в Полоцькому князівстві²⁸. Початковою ланкою процесу формування такого типу П.Раппопорт уважав Спаську церкву Євфросинієва монастиря в Полоцьку. На його думку, цей храм був «першою пам'яткою, в якій візантійські традиції були остаточно переосмислені в дусі руського національного зодчества»²⁹. Наприкінці 1180 – на початку 1190-х рр. полоцький зодчий, за П.Раппопортом, був переведений у Смоленськ, де він побудував церкву Архангела Михаїла, започаткувавши там

²¹ Там же. – С.338.

²² Там же. – С.341.

²³ История русского искусства: В 13 т. / Под. ред. И.Э.Грабаря, В.Н.Лазарева. – Т.3. – Москва, 1955. – 746 с.

²⁴ Всеобщая история архитектуры: В 12 т. / Отв. ред. Ю.С.Ярлов. – Т.3. – Ленинград, Москва, 1966. – С.516–656.

²⁵ Асєєв Ю.С. Зодчество Приднепровской Руси конца XII – первой половины XIII вв.: Автореф. дисс. ... д-ра архитектуры. – Москва, 1971. – С.24–25, 36–37.

²⁶ Там же. – С.36–37.

²⁷ Раппопорт П.А. Русская архитектура на рубеже XII–XIII вв. // Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции. – Москва, 1977. – С.12–29.

²⁸ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С.86, 113.

²⁹ Там же. – С.85.

місцеву будівельну школу, яка забезпечила подальший розквіт смоленської архітектури й широке розповсюдження стовпоподібних храмів³⁰.

Новий інтерес до генези стовпоподібних храмів на початку 1980-х рр. стимулювали дослідження Г.Штендером церкви Спаса на Берестові в Києві, яку він уважав початковим етапом формування стовпоподібних храмів³¹. Аргументуючи таку думку, він звертав увагу на значну висоту церкви Спаса (її хори розташовувалися на висоті понад 10 м), а також на характер оформлення фасадів, що підкреслює вертикальну орієнтацію основного об'єму. Окрім того храм мав три притвори, із західного, південного і північного боків, які працювали на створення пірамідальної композиції. А особливу увагу він акцентував на трилопатовому перекритті притворів (перше відоме в давньоруській архітектурі), залишки якого збереглися на західній стіні нартекса³². У цьому зв'язку слід особливо підкреслити також те, що церква Спаса на Берестові зведена з плінфи з утопленим рядом, але без каменю, який використано лише в забутовуванні стін без виходу на фасади. В інших пам'ятках Києва таке мурування не зустрічається, за виключенням пізніших доповнень у Софії Київській (східної стіни другого поверху південної внутрішньої галереї і в південній вежі – стінка з дверним отвором на першому поверсі). В інших давньоруських землях така техніка мурування також не отримала розповсюдження за винятком Полоцька, в якому усі храми XII ст. зведені саме в такій техніці. Про зв'язок зодчества Полоцька з київською архітектурою М.Воронін писав ще в 1956 р.³³, а у 1980-х рр. П.Раппопорт сформулював тезу про перехід київської будівельної артілі в 1120-х рр. до Полоцька. На підтвердження такої думки він посилався на аналогію мурувальної техніки церкви Спаса на Берестові та всіх полоцьких храмів, а також на їх плани, що дають підстави реконструювати об'єми як пірамідальні з виділенням центральної частини³⁴.

Ці сформульовані в 1980-х рр. П.Раппопортом і Г.Штендером висновки на сьогодні є останніми з приводу генези стовпоподібних храмів. Щоправда у середині 1990-х рр. теми початкового етапу розвитку стовпоподібних храмів у контексті розгляду церкви Спаса на Берестові побіжно торкався В.Булкін³⁵, але подальшого розвитку в його працях вона не отримала. Після висновків П.Раппопорта та Г.Штендера висловлювалися лише загальні міркування про те, що розвиток стовпоподібних храмів відбувався впродовж усього XII ст. паралельно з існуванням панівного закомарного храму (О.Іоаннісян³⁶). Але цілісної концепції формування й еволюції стовпоподібних храмів XII – першої третини XIII ст. не існує й понині.

Ця стаття є спробою історичної реконструкції формування стовпоподібних храмів Київської Русі. Для вирішення поставленої мети: 1) на основі аналізу кількох найкраще збережених стовпоподібних храмів виділимо сукупність ознак, які визначають їх композиційну специфіку й конструктивні особливості; 2) визначимо хронологію появи та міру розповсюдження в давньоруському храмобудуванні виділених ознак; 3) на підставі регіонального поширення цих ознак визначимо етапи формування та подальшої історії стовпоподібних храмів.

До найкраще збережених стовпоподібних храмів можемо віднести три пам'ятки: церкву Архангела Михаїла у Смоленську, П'ятницьку в Новгороді та П'ятницьку у

³⁰ Раппопорт П.А. Русская архитектура на рубеже ... – С.23–24; *Его же*. Зодчество Древней Руси... – С.120–121.

³¹ Штендер Г.М. Трёхлопастное покрытие церкви Спаса на Берестове (к вопросу о художественном образе храмов второй половины XI – начала XII в.) // Памятники культуры: Новые открытия: Ежегодник 1980. – Москва, 1981. – С.541.

³² Там же. – С.534–538.

³³ Воронин Н.Н. Бельчицкие руины // Архитектурное наследие. – Вып.6. – Москва, 1956. – С.7–8, 16–17, 19.

³⁴ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси... – С.80.

³⁵ Булкин В.А. О времени постройки церкви Спаса на Берестове // Археология. – 1995. – №2. – С.140–143.

³⁶ Иоаннісян О. Зодчество первой половины – середины XII в. // История русского искусства: В 22 т. – Т.2/1. – Москва, 2012. – С.33.

Чернігові. Церква Архангела Михаїла у Смоленську зберегла стіни майже на повну висоту та практично повністю арки перекриттів і барабан купола; П'ятницька церква в Новгороді стіни зберегла на повну висоту й місцями залишки перекриттів. П'ятницьку церкву у Чернігові після руйнації у часи Другої світової війни відновлено з блоків автентичного мурування, яких більше 50%, тому її умовно також відносимо до збережених пам'яток. Окрім цих трьох храмів розглянемо відбудовану церкву Василя в Овручі, в якій від первинної будівлі збереглася східна стіна з апсидами, фрагменти північної та західної стіни. До групи храмів, які розглядатимемо, включаємо й майже повністю збережену Спаську церкву Євфросинієвого монастиря в Полоцьку, об'ємно-просторова побудова якої не може вважатися стовпоподібною, але її завершення має очевидні ознаки, притаманні стовпоподібним храмам, тому вважатимемо цю церкву «протостовпоподібним» храмом.

Із перерахованих храмів тільки П'ятницька церква в Новгороді має літописну дату (1207 р.)³⁷, церква Архангела Михаїла у Смоленську була побудована у часи правління князя Давида Ростиславича (помер 1197 р.), тому вона орієнтовно датується 1180–1190-ми рр.³⁸ Фундатором церкви Василя в Овручі був Роман Ростиславич, часом будівництва орієнтовно вважається 1190 р. (в процесі дослідження храму Ю.Асєєв виявив графіті з датою 1192 р.)³⁹. П'ятницьку церкву у Чернігові за будівельними матеріалами, технікою мурування та конструкціями датують рубезем XII–XIII ст.⁴⁰; Спаська церква Євфросинієвого монастиря датується умовно серединою XII ст.⁴¹

На підставі аналізу об'ємно-просторової побудови, конструкцій, композиційного вирішення інтер'єру та екстер'єру, декорації фасадів перерахованих храмів виділяємо сукупність ознак, які визначають їх композиційну специфіку та конструктивні особливості, котрі подаємо в порівняльній таблиці.

Ознаки	Спас. церква Євфр. монас. у Полоцьку	церква Арх. Михаїла у Смоленську	церква Св. Василя в Овручі	П'ятницька церква у Новгороді	П'ятницька церква у Чернігові
Характеристики об'ємно-просторової побудови					
1. Вертикальна орієнтація основного об'єму	–	+	?	+	+
2. Тенденція до центричності з розташуванням головного купола над геометричним центром плану або наближено до геометричного центру. Реалізується в двох варіантах плану:	–	+	+	+	+

³⁷ Гладенко Т.В., Красноречья Л.Е., Штендер Г.М., Шуляк Л.М. Архитектура Новгорода в свете последних исследований // Новгород: К 1100-летию города. – Москва, 1964. – С.202–203.

³⁸ Каргер М.К. Зодчество древнего Смоленска (XII–XIII вв.). – Ленинград, 1964. – С.77–78; Воронин Н.Н., Раппопорт П.А. Зодчество Смоленска XII–XIII вв. – Ленинград, 1979. – С.163.

³⁹ Асєєв Ю.С. Зодчество Приднепровской Руси конца XII – первой половины XIII вв. – С.13.

⁴⁰ Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове. – С.29–30.

⁴¹ Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. – Ленинград, 1982. – С.96; Торшин Е.Н., Дук Д.В., Иоанниян О.М., Зыков П.Л., Коц А.Л. Галерея Спасо-Преображенской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке (предварительные итоги архитектурно-археологических исследований) // Беларуская Падзвінна: вопыт, методика і вынікі палявых даследаванняў. – Новополоцк, 2016 – С.22.

складний хрестово-купольний тип без нартекса з однією виступаючою апсидою і трьома притворами		+	-	+	-
простий хрестово-купольний тип без нартекса з трьома незначно виступаючими апсидами		-	+	-	+
3. Ступінчастість зовнішнього об'єму. Досягається за рахунок:	+	+	?	+	+
трилопатевого звершення фасаду, форма якого пов'язана з конструктивними вирішеннями перекриття	-	+	?	+	+
пониження бічних апсид разом з боковими вімами	+	+	-	+	-
пониження оточуючих об'ємів притворів або галерей	?	+	-	+	-
конструктивного верху (ступінчато-підвищені попружні арки)	-	-	?	-	+
ступінчатого верху центрального об'єму декоративного (декоративна імітація конструктивної ступінчастості)	+	+	?	?	+
Характеристики інтер'єру					
4. Висотне розкриття підкупольного простору	+	+	?	+	+
5. Збільшення площі підкупольного простору. Досягається за рахунок:	+	+	+	+	+
широко розставлених підкупольних стовпів і звуження бічних нав	+	+	+	+	+
зменшення вносу лопаток хрещатих стовпів	-	+	+	-	-
заміни хрещатих стовпів квадратними, або квадратними зі зрізанням кутами, восьмигранними, круглими	+	-	-	+	+
відсутності лопаток на стінах	-	-	-	+	+
6. Ступінчате наростання висотності внутрішнього простору до центру. Досягається за рахунок:	-	+	?	+	+
ієрархічного підпорядкування бокових нав висоті підкупольного простору		+	?	+	+
об'єднання просторів притворів з простором наосу високими арками		+	-	+	-
конструктивного вирішення склепінь наосу (ступінчато-підвищені попружні арки)		-	?	-	+
7. Наявність у товщі стін проходів, з'єднаних з хорами	-	+	+	+	+
Конструктивні вирішення					
8. Перекриття трилопатевої форми, що складаються з півциркульних і чвертьциркульних склепінь	-	+	?	+	+
9. Ступінчато-підвищені попружні арки	-	-	?	-	+

10. Стрільчасті арки і склепіння	-	-	-	-	+
11. Додаткове підсилення склепінь аркбутанами	-	-	?	-	+
Композиція фасадів					
12. Трилопатеві декоративні кокошники	+	+	?	?	+
13. Складнопрофільовані фасадні лопатки	-	+	+	+	+
14. Тонкі півколони на круглих формах (апсидах, барабані купола, вежах)	апсида, барабан	апсида	вежі, апсиди	апсида	апсиди, барабан
15. Стрільчасті закомари, пов'язані з внутрішніми стрільчастими склепіннями і арками	-	-	-	-	+
16. Стрільчасті декоративні ніші	-	-	-	-	+
17. Бровки над вікнами і порталами	вікна	вікна	вікна, портали	-	вікна, портали
18. Багатоуступчасті (перспективні) портали	-	+	+	+	+
19. Варіації форми і композиції ніш та вікон	-	+	+	+	+
поворот ніш з чвертьциркульним завершенням у бік протилежний центральній осі симетрії		-	+	-	+
декоративні ніші з щипцевими завершеннями		-	-	-	+
великі багатоступінчасті ніші з півциркульним завершенням		+	-	+	-
невеликі одноступінчасті ніші з півциркульним завершенням		-	-	-	+
яруси маленьких декоративних нішок		+	-	+	-
композиції з трьох вікон, що утворюють трилопатеву криву (центральне вікно з арковим завершенням, бічні – піварковим)		+	-	+	+
композиції з чотирьох вікон, всі з піварковим завершенням, утворюють трилопатеву криву		-	+	-	-
поворот вікон з чвертьциркульним завершенням у бік протилежний центральній осі симетрії для підкреслення загальної симетрії		-	+	-	-
20. Декоративні елементи фасадів	+	+	+	+	+
сітчастий орнамент з плінфи	-	-	-	-	+
декорація каменем	-	-	+	-	-
менадр	+	-	-	-	+
поребрик	-	+	+	-	+
аркатурний пояс	-	+	-	-	-
«бігунець» («городки»)	-	-	-	-	+
декоративні хрести	-	+	-	-	-
яруси арок	-	-	+	-	-
21. Підкреслення вертикальної орієнтації фасадними елементами	-	+	+	+	+

Тепер розглянемо хронологію появи перерахованих ознак у храмах різних культурних центрів Київської Русі, починаючи з першої половини XI ст. до періоду появи храмів сформованого стовпоподібного типу.

1. Вертикальна орієнтація основного об'єму

1.1. За рахунок збільшення висоти храму, але без перевищення його довжини по осі схід – захід

- Новгород:** Софійський собор (1045–1050/1052 рр.),
Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.),
собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (1117–1122 рр.),
Георгіївський собор Юр'єва монастиря (закладений 1119 р.)
- Київ:** церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.)

1.2. За рахунок розташування основного об'єму над проїздом воріт або над «підклітом» (функціональне збільшення висоти)

- Київ:** церква на Золотих воротах (1037 р.),
Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (після 1106 р.)
- Чернігів:** храм-усипальниця (кінець XI ст.)
- Владимир:** церква на Золотих воротах (освячення 1163/1164 р.)

2. Тенденція до центричності з розташуванням головного купола над геометричним центром плану або наближено до геометричного центру

2.1. Простий хрестово-купольний тип без нартекса

- Чернігів:** храм-усипальниця (кінець XI ст.)
- Київ:** Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (після 1106 р.),
церква на вул. Юрківській (кінець 1130 – початок 1140 рр.)
- Новгород:** собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (1117–1122 рр.,
перший етап будівництва без нартексу)
- Псков:** церква Дмитрія Солунського (1138–1144 рр.)
- Стара Ладога:** храми середини XII ст.
- Полоцьк:** храм-усипальниця Євфросинієвого монастиря (1130-ті рр.),
Церква на Нижньому замку (1130-ті рр.)
- Новогрудок:** церква Бориса та Гліба (1130–1140-ті рр.)
- Перемишль:** церква Іоанна (перша третина XII ст.)
- Звенигород:** церква (до 1144 р.)
- Галич:** Спаський собор (1152 р.)
- Смоленськ:** церква Петра й Павла (середина XII ст.)
- Переяслав-Залеський:** Спасо-Преображенський собор (1152 р.)
- Кідекша:** Борисоглібська церква (1152 р.)
- Боголюбово:** собор Різдва Богородиці (1158 – початок 1160-х рр.),
церква Покрова на Нерлі (1165 р.)
- Владимир:** Дмитрівський собор (перша половина 1190-х рр.)

2.2. Складний хрестово-купольний тип без нартекса

- Київ:** Михайлівська церква Видубицького монастиря (1070–1088 рр.,
перший етап будівництва без нартексу)⁴²

⁴² Немає однозначної думки дослідників, яким типологічно був первинний об'єм: складним хрестово-купольний із додатковим передвітарним членуванням (М.Каргер, Р.Бикова, І.Мовчан) або простим хрестово-купольним, де апсиди примикали безпосередньо до дев'ятидольного ядра наосу (Н.Логвин).

- Полоцьк:** Великий собор Бельчицького монастиря (1120–1130 рр.),
Церква на дитинці (третя чверть XII ст.)
- Гродно:** Нижня церква (1180-ті рр.)

3. Ступінчастість зовнішнього об'єму

3.1. При багатокупольності різна висоти центрального і бокових куполів

- Київ:** Софійський собор (закладений 1017/1037 р.)
- Новгород:** Софійський собор (1045–1050/1052 рр.),
Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.)

3.2. Пониження бокових об'ємів притворів або галерей

- Київ:** Софійський собор (закладений 1017/1037 р.),
церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.)
- Чернігів:** Борисоглібський собор (перша літописна згадка 1123 р.),
Успенський собор Єлецького монастиря (кінець XI – початок XII ст.)
- Полоцьк:** Великий собор Бельчицького монастиря (1120–1130 рр.),
храм-усипальниця Євфросинієвого монастиря (1130-ті рр.),
Церква на Нижньому замку (1130-ті рр.),
Церква на дитинці (третя чверть XII ст.)
- Боголюбово:** церква Покрова на Нерлі (1165 р.)
- Владимир:** Дмитрівський собор (перша половина 1190-х рр.)

3.3. Ступінчато-підвищене перекриття центрального просторового хреста

- Київ:** Софійський собор (закладений 1017/1037 р.)

4. Висотне розкриття підкупольного простору

- Новгород:** Софійський собор (1045–1050/1052 рр.),
Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.),
собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (1117–1122 рр.),
Георгіївський собор Юр'єва монастиря (закладений 1119 р.)
- Київ:** церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.)

5. Збільшення площі підкупольного простору

Збільшення площі підкупольного простору до появи храмів із вираженою стовпоподібною композицією не зафіксоване у жодній зі збережених пам'яток, але зменшення виносу лопаток хрещатих стовпів зустрічається (*Київ:* Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (після 1106 р.)), як і трансформація форми хрещатих стовпів: заміна їх квадратними (*Переяслав:* Михайлівський собор (1089 р.), Спаська церква-усипальниця (кінець XI ст.), *Стара Ладога:* храми середини XII ст.), восьмигранними (*Новгород:* собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (західна пара підкупольних стовпів, 1117–1122 рр.), *Переяслав:* Воскресенська церква (1130-ті рр.), *Псков:* церква Іоанівського монастиря, 1130–1140-ті рр.), круглими (*Псков:* церква Іоанівського монастиря, 1130–1140-ті рр.).

6. Ступінчате наростання висотності внутрішнього простору до центру

- За рахунок конструктивного вирішення склепін просторового хреста
- Київ:** Софійський собор (закладений 1017/1037 р.)

7. Наявність у товщі стін проходів, з'єднаних із хорами

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

8. Перекриття трилопатевої форми, що складаються з півциркульних і чвертьциркульних склепінь

Київ: церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.), де збереглися залишки трилопатевого перекриття західного притвору.

9. Ступінчато-підвищені попружні арки

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

10. Стрільчасті арки і склепіння

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

11. Додаткове підсилення склепінь аркбутанами

До появи стовпоподібних храмів не зафіксоване⁴³.

12. Трилопатеві декоративні кокошники

З³являються тільки у храмах із вираженою стовпоподібною композицією (відомі у Спаській церкві Євфросинієвого монастиря в Полоцьку).

13. Складнопрофільовані лопатки

Київ: Софійський собор (закладений 1017/1037 р.) – поєднання півколонки з трикутними профілями по бокам

Чернігів: Спасо-Преображенський собор (закладений до 1036 р.) – поєднання півколонки з трикутними профілями по бокам

Владимир: Успенський собор (1158–1160, 1185–1189 рр.), Дмитрівський собор (перша половина 1190-х рр.), обидва – двохступчастий профіль з півколонкою по центру

Боголюбово: собор Різдва Богородиці (1158 – початок 1160-х рр.) – одноступчастий профіль із півколонкою по центру, по боках до якого примикають також півколонки, церква Покрова на Нерлі (1165 р.) – двохступчастий профіль із півколонкою по центру

14. Тонкі півколонки на круглих формах (апсидах, барабані купола, вежах)

на апсидах – майже всі збережені храми, починаючи з середини XI ст.

на барабані купола – майже всі збережені храми, починаючи з середини XI ст.

15. Стрільчасті закомари, пов'язані з внутрішніми стрільчастими склепіннями та арками

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

16. Стрільчасті декоративні ніші

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

17. Бровки над вікнами й порталами

⁴³ Аркбутани відомі у зовнішніх галереях Софії Київської (укріплювали будівлю за її основними осями).

З'являються тільки у храмах із вираженою стовпоподібною композицією (відомі у Спаській церкві Євфросинієвого монастиря в Полоцьку).

18. Багатоуступчасті (перспективні) портали

Найраніше багатоуступчасті портали відомі у чернігівській архітектурі кінця XI – першої чверті XII ст. (Успенський собор Єлецького монастиря, Борисоглібський собор). Далі впродовж усього XII ст. у храмах «стандартного» закомарного варіанту, зведених із плінфи в рівношаровій мурувальній техніці. Аналогічні портали мають кам'яні храми Владимиро-Суздальської землі, а також такі портали відомі за археологічними розкопками в пам'ятках Галицької землі.

19. Варіації форми й композиції ніш та вікон

До появи стовпоподібних храмів вікна мали півциркульні аркові завершення або горизонтальні перемички, ніші – півциркульні завершення. Вікна або ніші з чверть циркульним завершенням були лише на площині закомар, розташовуючись по бокам від вікна (ніші) з півциркульним завершенням. Такі композиції характерні для закомарних храмів, починаючи з Успенського собору Печерського монастиря (1073–1087 рр.). Важливо відмітити, що вікна переважно підкреслювали горизонтальну орієнтацію об'ємів закомарних храмів.

20. Декоративні елементи фасадів

Більшість декоративних елементів фасадів (меандр, поребрик, аркатурний пояс, «бігунець» («городки»), хрести з плінфи, пояс арок), які застосовувалися у стовпоподібних храмах, відомі в пам'ятках XI–XII ст.

21. Підкреслення вертикальної орієнтації фасадними елементами

- Київ:** Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (після 1106 р.), церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.)
- Новгород:** Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.), собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (1117–1122 рр.), Георгіївський собор Юр'єва монастиря (закладений 1119 р.).

***

На підставі наведеної хронології можемо виділити такі історичні етапи зародження й розвитку в Давній Русі храмів стовпоподібного типу:

Перший етап (XI ст.) – спорадична поява у храмах, які не виявляють рис вертикальної композиційної побудови, окремих елементів і деталей, притаманним стовпоподібним храмам.

Софія Київська – ступінчастість загальної композиції за рахунок: пірамідальної композиції 13 куполів, ступінчатих склепінь ramen просторового хреста, двохповерхових і одноповерхових галерей; складнопрофільовані лопатки.

Спасо-Преображенський собор у Чернігові – складнопрофільовані лопатки.

Софія Новгородська – вертикальна орієнтованість загального об'єму, ступінчастість завершення за рахунок різної висоти центрального і бічних куполів, висотне розкриття внутрішнього простору.

Другий етап (перша чверть XII ст.) – початкові пошуки засобів побудови вертикальних композицій.

Композиція щойно сформованого закомарного храму (завершені форми – Михайлівський Золотоверхий собор) зазнає певних трансформацій у Києві та Новгороді. У Києві вертикальну орієнтацію мали два храми – Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря і церква Спаса на Берестові, але засоби створення цієї композиції в них різні. У Троїцькій надбрамній церкві вертикальна композиція зумовлена розташування храму над проїздом воріт (функціональна вертикальність). Тим не менш, висота об'єму Троїцької церкви підкреслена відсутністю на її фасадах горизонтальних членувань. Оформлення фасадів церкви Спаса на Берестові схоже з фасадами Троїцької надбрамної церкви. Проте у церкві Спаса на Берестові очевидним є цілеспрямований пошук вертикальної композиції за рахунок збільшення висоти. Висота церкви по відношенню до розмірів плану, порівняно з іншими київськими храмами, була помітно більшою, тому її об'єм набув вертикальної орієнтації, а наявність трьох притворів (мали трилопатеві завершення) надала йому деякої пірамідальності.

Для новгородських храмів, побудованих у першій чверті XII ст. (Ніколо-Дворищенський собор, собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря, Георгіївський собор Юр'єва монастиря), також характерна вертикальна орієнтація основних об'ємів. Це закомарні чотиристовпні з нартексами храми, але їх висота по відношенню до розмірів планів порівняно з київськими соборами помітно збільшена. Об'єми названих новгородських соборів першої чверті XII ст. кубічні, але сприймаються вони витягнутими вгору, оскільки на їх фасадах відсутні горизонтальні членування. Це зближує пропорції новгородських соборів з пропорціями київської церкви Спаса на Берестові, але тут, імовірно, бачити не вплив Києва, а генетичний зв'язок із Софією Новгородською.

Новгородський варіант за межами новгородської землі розповсюдження не отримав, а з другої третини XII ст. припиняє свій розвиток і в Новгороді. У той час як київська лінія в другій – третій чверті XII ст. продовжить свою еволюцію в Полоцьку, про що свідчить мурувальна техніка (плінфа, покладена з утопленням рядом без каміння).

Третій етап (друга і третя чверть XII ст.) – виникнення кількох паралельно існуючих варіантів «протостовпоподібної» композиції.

Основний центр – Полоцьк, де проводився вже, ймовірно, цілеспрямований пошук вертикальної композиції, оскільки саме тут з'являються кілька варіантів «протостовпоподібних» храмів, які відомі за матеріалами археологічних розкопок.

Перший варіант – Великий собор Бельчицького монастиря, Церква на дитинці – складний хрестово-купольний храм без нартекса з трьома притворами.

Другий варіант – П'ятницька церква Бельчицького монастиря – невеликий безстовпний храм із вертикальною орієнтацією об'єму.

Третій варіант – храм-усипальниця Євфросинієвого монастиря, Церква на Нижньому замку – простий чотиристовпний храм без нартексу, оточений одноповерховими галереями.

Четвертий варіант – церква Благовіщення у Вітебську, Борисоглібська церква Бельчицького монастиря, Спаська церква Євфросинієвого монастиря – горизонтально орієнтовані чотиристовпні храми з нартексами й вертикальним вирішенням центральної частини.

Серед перерахованих варіантів полоцького зодчества перспективними виявилися перший і третій, які набувають розвитку в архітектурі Смоленська, а згодом і в інших регіонах. Другий та четвертий варіанти не отримали розвитку, але важливо підкреслити, що вони також мали вертикально орієнтовану композиційну побудову й можуть розглядатися як варіації у процесі пошуку та втілення естетичної моделі вертикально орієнтованої композиції.

Четвертий етап (80–90-ті рр. XII ст.) – формування міжрегіонального типу стовпоподібних храмів.

Поява в різних культурних центрах (Смоленськ, Київ, Овруч, Білгород) храмів із набором типових ознак стовпоподібних композицій. У цей період відбувається, очевидно, стандартизація типу. На рубежі цього й наступного періоду була, ймовірно, віднайдена конструкція, відповідна ступінчатому завершенню храмів (П'ятницька церква у Чернігові).

П'ятий етап (рубіж XII–XIII ст. – 1240 р.) – розповсюдження сформованого міжрегіонального типу стовпоподібних храмів.

Будівництво стовпоподібних храмів в основних культурних центрах Давньої Русі. Можна припустити, що у цей період окрім виділених Ю.Асєєвим двох варіантів композиційної побудови (з конструктивним ступінчатим верхом без галерей і притворів та з притворами або галереями без конструктивного верху), існував варіант, який їх об'єднував, тобто мав притвори або галереї й одночасно конструктивне ступінчасте завершення.

Таким чином, стовпоподібний тип храму в Давній Русі пройшов шлях від Києва, де почав формуватися на початку XII ст. як різновид закомарного храму, через Полоцьк, де з'явилися декілька варіантів «протостовпоподібних» храмів, до Смоленська, де в 1180–1190-х рр. викристалізувалася його завершена форма. Не виключено, що в Києві розвиток стовпоподібних храмів відбувався також, незалежно від інших регіонів, проте збережені пам'ятки, які могли б це підтвердити, відсутні. Слід також відзначити, що така риса стовпоподібних храмів, як ходи в товщі стін, існує й у церкві Бориса та Гліба у Гродно (1180-ті рр.). Збережені залишки цього храму не дають можливості однозначно інтерпретувати його як стовпоподібний, адже він має видовжений об'єм по осі схід – захід (належить до складного хрестово-купольного храму з нартексом, нехарактерного для цього періоду). Проте церква Бориса та Гліба у Гродно могла мати динамічне завершення центральної частини (не збереглося), адже її фасади мають лопатками складного профілю. Показово також те, що цей храм, як і церква Василя в Овручі, має декорацію фасадів камінням, вставленим у мурування.

Підсумовуючи розгляд етапів розвитку стовпоподібних храмів, підкреслимо, що перераховані періоди стосуються лише цегляної архітектури. В кам'яній архітектурі Володимиро-Суздальського князівства впродовж XII ст. з'являються тільки окремі риси, зокрема пірамідальність за рахунок одноповерхових галерей (церква Покрова на Нерлі, Дмитрівський собор у Володимирі) та складнопрофільовані лопатки (всі відомі храми другої половини XII ст.). Тільки в передмонгольський час (1220–1230-ті рр.) у цій землі з'являються храми, збережені частини яких дозволяють припускати

існування стовпоподібної композиції. Це собор Різдва Богородиці у Суздалі (1225 р.) і Георгіївський в Юр'єві-Польському (1234 р.) – чотиристовпні хрестово-купольні храми з трьома притворами, відкритими в наос (північний і південний притвори були в них одно-, західні – двоповерхові). Проте ці храми збереглися лише на половину висоти, тому характер і конструкція їх завершення невідомі, але наявність притворів свідчить про пірамідальну композицію. Можемо припустити, що в кам'яній архітектурі формування такого типу храмів відбувалося також, але повільніше. Не слід виключати й варіант запозичення кам'яною архітектурою сформованої у цегляній архітектурі стовпоподібної композиції вже у завершеному варіанті. У цілому можемо констатувати, що на рубежі XII–XIII ст. стовпоподібні храми Давньої Русі перейняли на себе роль міжрегіонального типу, яка впродовж майже всього XII ст. належала кільком варіантам закомарних храмів. Тож стовпоподібні храми можуть вважатися другою після закомарного храму давньоруською архітектурною традицією, яка розвинулася на основі трансплантованих візантійських форм. Але в 1240 р. розвиток цієї традиції було перервано монгольською навалюю.

Серед країн візантійської культурної ойкумени тяжіння до вертикальної орієнтації об'ємів із X ст. й щодалі очевидніше демонструють храми Грузії та Вірменії, проте їхні об'ємно-просторові вирішення, конструкції та матеріали порівняно з храмобудуванням Київської Русі істотно відмінні. Пірамідальна багатокупольність і ступінчасте підвищення основи центрального купола з'являється й на Балканах, однак це вже XIV ст. А у Західній Європі з XII ст. експресивний порив до неба притаманний ансамблям гостроверхих башт і пінаклів готичних соборів, але ані типологія, ані конструкції цих храмів безпосереднього відношення до візантійської традиції не мають.

REFERENCES

1. Aseev, Yu.S. (1971). *Zodchestvo Pridneprovskoi Rusi kontsa XII – pervoi poloviny XIII vekov. (Extended abstract of Doctor's thesis)*. Moskva. [in Russian].
2. Baranovskii, P. (1948). Sobor Piatnitskogo monastyrja v Chernigove. *Pamiatniki iskusstva, razrubnennye nemetskimi zakhvatchikami v SSSR*, 13–34. Moskva; Leningrad. [in Russian].
3. Bulkin, V.A. (1995). O vremeni postroiki tserkvi Spasa na Berestove. *Arkheologija*, 2, 140–143. [in Russian].
4. Gladenko, T.V., Krasnorechev, L.E., Shtender, G.M., Shuliak, L.M. (1964). Arkhitektra Novgoroda v svete poslednikh issledovanii. *Novgorod: K 1100-letiu goroda*, 183–263. Moskva. [in Russian].
5. Grabar, I.E., Lazareva, V.N. (1955). *Istoriia russkogo iskusstva*, 3. Moskva. [in Russian].
6. Ioannisian, O.M. (2012). *Zodchestvo pervoi poloviny – serediny XII v. Istoriia russkogo iskusstva, 2/1: Iskusstvo 20–60-tykh vv. XII v.*, 32–157. Moskva. [in Russian].
7. Karger, M.K. (1964). *Zodchestvo drevnego Smolenska (XII–XIII vv.)*. Leningrad. [in Russian].
8. Kholostenko, M.V. (1975). Uspenskiy sobor Pecherskoho monastyrja. *Starodavnii Kyiv*, 107–170. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kholostenko, M.V. (1976). Novi doslidzhennia Ioanno-Predtechenskoj tserkvy ta rekonstruktsiia Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoj lavry. *Arkheolohichni doslidzhennia starodavnobo Kyieva*, 131–165. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Komech, A.I. (1987). *Drevnerusskoe zodchestvo kontsa X – nachala XII v. Vizantijskoe nasledie i stanovlenie samostoiatelnoi traditsii*. Moskva. [in Russian].
11. Mikheienko, K. (2018). Arched gables (zakomara) temple of the XII century. Regional traditions. *Ukrainian Academy of Fine Art. Research and Methodology Papers*, 27, 33–43. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Rappoport, P.A. (1977). Russkaia arkhitektura na rubezhe XII–XIII vv. *Drevnerusskoe iskusstvo: Problemy i atributsii*, 12–29. Moskva. [in Russian].
13. Rappoport, P.A. (1982). *Russkaia arkhitektura X–XIII vv.: katalog pamiatnikov*. Leningrad. [in Russian].
14. Rappoport, P.A. (1986). *Zodchestvo Drevnei Rusi*. Leningrad. [in Russian].
15. Shtender, G.M. (1981). Trekhlopastnoe pokrytie tserkvi Spasa na Berestove (k voprosu o khudozhestvennom obraze kharomov vtoroi poloviny XI – nachala XII v.). *Pamiatniki kultury: Novee otkrytiia: Ezhegodnik 1980*, 534–544. Moskva. [in Russian].
16. Torshin, E.N., Duk, D.V., Ioannisian, O.M., Zykov, P.L., Kots, A.L. (2016). The gallery of Transfiguration church of monastery of Euphrosine in Polotsk (preliminary results of the architectural and archaeological research). *Belaruskae Padzvinne: vopyt, metodika i vyniki paliavykh dasledavanniauw*, 22–40. Novopolotsk. [in Russian].
17. Voronin, N.N. (1950). "Slovo o polku Igoreve" i russkoe iskusstvo XII–XIII vv. *Slovo o polku Igoreve*, 320–351. Moskva; Leningrad. [in Russian].
18. Voronin, N.N. (1952). U istokov russkogo natsionalnogo zodchestva (Iz istorii zodchestva perioda feodalnoi razdroblennosti XI–XV vv.). *Ezhegodnik Instituta istorii iskusstva 1952: Zbivopis. Arkhitektura*, 257–316. Moskva. [in Russian].

19. Voronin, N.N. (1956). Belchitskie ruiny. *Arkhitekturnoe nasledstvo*, 6, 3–20. [in Russian].
20. Voronin, N.N., Rappoport, P.A. (1979). *Zadchestvo Smolenska XII–XIII vv.* Leningrad. [in Russian].
21. Yaralov, Yu.S. (Ed.) (1966). *Vseobshchaia istoriia arkhitektury*, 3. Leningrad; Moskva. [in Russian].

Kateryna MIKHEIENKO

Candidate of Architecture (Ph. D. in Architecture)
Senior lecturer at Department of Theory,
History of Architecture and Synthesis of Arts,
National Academy of Fine Arts and Architecture
(Kyiv, Ukraine), mikheenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1707-9598>

From the History of Temple Building of Kyivan Rus

Abstract. The aim of the article is to reconstruct the historical process of Kyivan Rus tower-shaped temple formation and development from the time of the first known vertically oriented compositions to 1240 when the development of brick temple building stopped on the lands ruined by the Mongol invasion. The following **methods** were used in the study: historical-chronological, comparative-historical, structural-functional, comparative-typological. **Scientific novelty.** For the first time, the history of the development of tower-shaped temples of Kyivan Rus is considered a long tradition from the period of polycentric origin of the first vertically oriented compositions until 1240, when their construction was artificially interrupted. Based on the consideration of the best-preserved tower-shaped temples, a set of features that characterize their volume and spatial solution, construction, and facade composition are defined. Taking into account the chronology of the appearance and spread of the selected features in the architecture of Kyivan Rus, the periodization of the development of tower-shaped temples was proposed for the first time. **Conclusions.** The tower-shaped temple of Kyivan Rus should be considered the second original Kyivan Rus architectural tradition after the arched gables (zakomara) temple, which developed on the basis of transplanted Byzantine forms. The development of this tradition is divided into several stages: 1) the sporadic appearance of its features in the temples of several cultural centers; 2) initial search for tools to create vertical compositions; 3) purposeful search for an aesthetic model of tower-shaped temples; 4) formation and standardization of interregional types of tower-shaped temples; 5) spread of interregional types of tower-shaped temples.

Keywords: Kyivan Rus, architecture, temple building, composition, tower shaped temple.